

*Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar*

CORA ZOLTÁN

**A SZOCIÁLPOLITIKA VÁLASZÚTJAI MAGYARORSZÁGON: A
MINTAKÖVETÉS LEHETŐSÉGEI ÉS KÉNYSZEREI (1938-1950)**



Ph.D. disszertáció tézisei

Témavezető: Dr. habil. Tomka Béla
Történelemtudományi Doktori Iskola
Modernkor (Új- és Legújabbkor) Program

Szeged, 2011

I. BEVEZETÉS

A 21. századi európai államok egyik általános jellemzője a kiterjedt jóléti rendszerek jelenléte. Ez jórészt az 1945 után kibontakozó történeti fejlődés eredménye, ugyanakkor alapjai a jóval távolabbi múltban alakultak ki. A jóléti állam fogalma (*welfare state*) a második világháború alatt született meg, amikor Nagy-Britanniában a rekonstrukcióra kidolgozott állami terveket szembeállították a náci Németország háborús gazdálkodásával.¹ A brit kifejezés az 1940-es években terjedt el Európában. Országonként eltérő, ugyanakkor rugalmas fogalomként jelent meg: Németországban a *Wohlfahrtsstaat* és a *Sozialstaat* fogalmaival kapcsolódott egybe, ahol azok azonban az aufklérista abszolútizmus államjogi hagyományai és a Gustav Schmoller nevével fémjelvezhető nemzetgazdasági iskola révén szélesebb jelentéstartalommal bírtak.² Mindenesetre az 1940-es évektől a jóléti állam fogalma – akár *welfare state* akár *Wohlfahrtsstaat* formában – többnyire egységesült, és egész Európában elfogadottá vált. A második világháború után szinte mindenhol olyan államot értettek alatta, mely egy adott ország állampolgárai számára a szociális biztonság egy meghatározott szintjét garantálja pénzbeli és természetbeni juttatások révén.

Mindazonáltal a modern jóléti állam alapelemei, többek között a társadalombiztosítási rendszer, a 19. század utolsó évtizedeiben indultak fejlődésnek. Az 1880-as évek óta igen gyakran a társadalmi szolidaritás bismarcki elveit tekintik a modern jóléti állam kiindulópontjának. Ugyanakkor a jóléti állam e korai megnyilvánulásai az európai országok gazdasági modernizációjával egy időben játszódtak le. A 19. századi és a korábbi agrártársadalmak bizonyos értelemben rendelkeztek egyfajta „jóléti rendszerrel”. Utóbbi azonban nem annyira az állami beavatkozáson – amely azonban már ekkor is jelen volt, főképp a városi központokban – hanem a családon és a közösségen alapult. A 19. századi iparosodás előrehaladtával viszont a mezőgazdasági termelés és foglalkoztatás fokozatosan háttérbe szorult, a gazdasági struktúrában bekövetkezett változások pedig a társadalom szervezetének átalakulását is maguk után vonták. A századforduló Európájában általánosan kiterjedő iparosodás és urbanizáció mélyreható változásokat idézett elő a társadalom életében. A régi „jóléti rendszer” már elégtelennek bizonyult. Az egyén és a család védelmét fokozatosan az állam vállalta át. Következésképp az állami modernizáció a szociálpolitika átalakulásához vezetett. Az új jóléti politika időzítése régióként eltérő volt, s adott gazdasági változásokhoz igazodott, valamint az eltérő társadalmi és politikai berendezkedések függvényévé vált.

A demográfiai változások, a társadalmi rétegződés és a gazdasági növekedés következtében ez a fejlődés egyben kihívások elé állította ezeket az államokat. A

¹ William Temple canterbury érsek szóhasználatában a *welfare state* tehát így került szembe a *warfare state*-tel. Flora, Peter – Heidenheimer, Arnold J.: *The Historical Core and Changing Boundaries of the Welfare State*. In: uők (eds.): *The Development of Welfare States in Europe and America*. New Brunswick – London, Transaction Books, 1981, 17-18.; Gardiner, Juliet – Wenborn, Neil (ed.): *The History Today Companion to British History*. London, Collins & Brown, 1995, 798-799.

² A *Wohlfahrtsstaat* kifejezés Adolph Wagner katedraszocialistától származik 1879-ből, míg a *Sozialstaat* „sozialen Staates” formában Lorenz von Steintől és az államjogi iskolától ered az 1870-es évekből. *Sozialstaat* formájában a Weimari Köztársaság idején terjedt el. A *Wohlfahrtsstaat* kifejezést az 1920-as években jobboldali kritikusok is használták a weimari szociáldemokrácia negatív leírására. Glennerster, Howard: *British Social Policy. 1945 to the Present*. Oxford, Blackwell, 2007, 1-2.; Ritter, Gerhard: *Der Sozialstaat. Entstehung und Entwicklung im internationalen Vergleich*. München, Oldenbourg Verlag, 1991, 7-8., 11-13.

modernizációs paradigma lényege, hogy a 19-20. századi modernizáció és iparosodás új társadalmi és gazdasági viszonyokat hozott létre. E változások tükrében a szociálpolitikának pedig bizonyos szociális szükségserőségeket kellett beteljesítenie.³ Az új és komplex gazdasági és társadalmi folyamatok az állam funkciójának átalakulását tették szükségessé a munkaerőpiac, az erőforrások kezelése és a gazdasági tervezés terén. Habár az egyes európai országok ezekre a folyamatokra számos esetben eltérő módon reagáltak, mégis közös jellemzőjük, hogy a 20. század folyamán többségükben kiterjedt jóléti rendszerek jöttek létre. Mivel az európai nemzetállamok szociálpolitikája eleve eltérő gazdasági, politikai és társadalmi adottságokra adott válaszokból állt össze, így érthető, hogy a jóléti állam – *welfare state*, *Wohlfahrtsstaat*, vagy *Sozialstaat* megjelöléssel – országonként eltérő felfogást takart.

A magyar társadalombiztosítás a bismarcki minta alapján épült ki, a kötelező biztosítási forma pedig szintén Németországgal vonja párhuzamba. A nyugat-európai jóléti fejlődéssel szemben Magyarországon azonban a munkavédelmi és munkásbiztosítási törvényeket nem egymással párhuzamosan fogadták el. Mivel a magyar társadalom csupán a 20. század elején érkezett el a tömegdemokrácia és a modern értelemben vett munkavállalás időszakába, ezért a 19. század végén a politikai elit az alsóbb rétegek emancipációját kevésbé elősegítő, járulékfizetéssel szerzett jogokon alapuló kötelező társadalombiztosítás koncepcióját fogadta el.

A jóléti intézmények az önkormányzatiság elvére épültek. Az ország gazdasági fejlődése és az elit legitimációs igénye lehetővé tették a kiadások és szociális jogok kiterjesztését, ami a korszak végére az ipari munkásság szinte teljes társadalombiztosítási lefedettségében valósult meg. Jóllehet az 1870-es évek magyarországi szegénypolitikájához képest az 1930-as évekre megszilárduló biztosítási rendszer igen lényeges előrelépést jelentett, mégis számos megoldatlan kérdést és területet – a mezőgazdasági népesség biztosítása, vagy a munkanélküli biztosítás – hagyott az 1940-as évek szociálpolitikája számára. A kormányzati szociálpolitika és a társadalombiztosítási rendszer alakulását azonban nem csupán a két világháború közötti politikai struktúrák adottságai, hanem a szociális kérdéshez kapcsolódó különböző eszmei áramlatok és mozgalmak, valamint a külföldi minták átvétele is befolyásolta.

A magyarországi jóléti állam 20. századi fejlődését két részre osztó második világháború nem csupán a politikai struktúrák átalakulását vonta maga után. A magyarországi jóléti állam történetében is lényeges kérdés, hogy hogyan viszonyul egymáshoz a 20. századi fejlődés háborút megelőző és azt követő szakasza. Ez önmagában egy hosszú történeti folyamatot jelent. Terjedelmi korlátai miatt a tanulmány nem törekedhet ennek maradéktalan elemzésére, így e kérdés egy meghatározott szakaszára összpontosít: a második világháborút megelőző, a második világháborús valamint a háború utáni koalíciós kormányzati és korai kommunista magyar szociálpolitikák (1938-1950) közötti átmenetet, kapcsolatokat és változásokat vizsgálja.

E kutatást elsősorban az inspirálta, hogy a magyar jóléti állam kutatásának utóbbi évtizedben bekövetkezett fejlődése ellenére több terület alig, vagy egyáltalán nem kutatott. Az

³ Vobruba, Georg: Korszerűség, modernizáció, szociálpolitika. *Esély: társadalom- és szociálpolitikai folyóirat*, (1991) 6. szám, 3-4.; Tomka Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Budapest, Osiris Kiadó, 2009, 232-233.; uő: *A jóléti állam Magyarországon és Európában a 20. században*. Budapest, Corvina, 2008, 56-57.; Esping-Andersen, Gøsta: Social Welfare Policy. In: Smelser, Neil J. – Baltes, Paul B. (eds.): *International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences*. Amsterdam – New York, Elsevier, 2001, 14482.; Flora, Peter – Alber, Jens: Modernization, Democratization, and the Development of Welfare States in Western Europe. In: Flora, Peter – Heidenheimer, Arnold J. (eds.): *The Development of Welfare States in Europe and America*. New Brunswick – London, Transaction Books, 1981, 37-48.

eddig eredmények alapján nem alakult ki meggyőző tudományos vita, legfőképp pedig konszenzus az 1930-as évek végétől az 1950-es évek elejéig terjedő átmeneti periódus szociálpolitikájának összefüggő értékelését illetően. Megítélésünk szerint igen lényeges probléma annak eldöntése, hogy a politikatörténeti határok – 1920, 1945, 1948, 1956 – egybeesnek-e a szociálpolitika területén fellépő változásokkal. További kérdés, hogy a politika és a társadalom dimenzióiban lejátszódó folyamatok hasonlóan alakultak-e. Másként megfogalmazva az egyes történeti fordulópontok hoztak-e valódi jóléti modellváltás(oka)t, azaz mennyiben beszélhetünk az 1945 előtti szociálpolitika 1945 utáni kontinuitásáról, s e tekintetben hogyan értelmezhető az 1945 és 1948 közötti koalíciós periódus. Húzható-e valódi korszakhatár 1945-ben, vagy 1948-ban?

A 20. századi magyarországi jóléti állam kutatásának további hiányossága, hogy a magyar és nyugat-európai szociálpolitikai kapcsolatokat eddig főként statisztikai források alapján vizsgálták. Igen lényeges, hogy a 20. századi szociálpolitika nemzetállamok és régiók között fellépő jelenségeinek vizsgálatában elterjedt viszonylag leegyszerűsítő, diffúziós magyarázatokat kulturális transfertörténeti és összehasonlító megközelítéssel váltsuk fel. E területen belül különösen fontos történeti kérdés egyes nemzetközi jóléti modellek magyarországi megjelenése, recepciója és hatása.

Ezekhez kapcsolódóan pedig megállapítható, hogy egyes részterületek kutatását is mellőzte a történetírás. E korszakra specifikusan jellemző szociálpolitikai problémák közül pedig különösképpen a mezőgazdasági biztosítás kiépítésének kérdése, a második világháborút megelőző és azt követő periódus szociálpolitikájának viszonya, valamint az átmenet problémaköre tekinthető elhanyagolt kutatási területnek. Más megközelítésben tulajdonképpen a magyar jóléti állam Tomka által kidolgozott makrotörténeti konvergencia-téziséből következő mikrotörténeti részproblémák feltárása és értelmezése szolgált új kutatási területeket.

II. MAGYARORSZÁGI SZOCIÁLPOLITIKA (1938-1950): A KUTATÁS CÉLKITŰZÉSEI, ESZKÖZEI, FORRÁSAI ÉS MÓDSZEREI

A magyarországi jóléti állam historiográfiai elemzéséből kiindulva a dolgozat főképp politika- és társadalomtörténeti megközelítésből vizsgálja a magyar szociálpolitikát az 1930-as évek végétől a sztálinista hatalom kiépítésének kezdetéig. A kronológiai határokat legalább két tényező indokolja. Az 1930-as évek végén Imrédy Béla, Keresztes-Fischer Ferenc, Johan Béla és Kovrig Béla fellépésével egy újfajta szociálpolitika bontakozott ki, mely több szempontból (új nemzetstratégia, biztosítás kiterjesztése, univerzalizásra való törekvés, új források bevonása, közegészségügy és szociálpolitika közvetlen összekapcsolása, stb.) különbözött a két világháború közötti szociálpolitika korábbi szakaszától. A vizsgált periódus végpontját illetően pedig megállapítható, hogy az 1945 utáni politikai struktúrák eltértek a háború előttiektől. Ez önmagában még nem indokolná a periódushatárt, ugyanakkor a kommunista egypártrendszer kialakulása, a szociálpolitika tervgazdaságnak való alárendelése, valamint a társadalombiztosítás államosítása már markáns változást jelentettek a magyar jóléti állam történetében.

E magyar fejlemények ugyanakkor európai kontextusba illeszkednek. Ezért a disszertáció különös figyelmet szentel a magyar és külföldi szociálpolitikák közötti kölcsönzésekre. Ez utóbbin belül elsősorban a brit és magyar szociálpolitika háború alatti, s azt követő

transzfertörténeti aspektusait elemezzük, valamint előzményei miatt a magyar-német jóléti rendszerek kapcsolatát is vizsgáljuk. Másrészt egyes szociálpolitikai rész kérdésekkel kapcsolatban a hazai szociálpolitika történetét a kelet-közép-európai térség többi országához, elsősorban Csehországhoz és Lengyelországhoz viszonyítva is értékeljük. E tekintetben alapvetően a strukturális eltérésekre és a hasonlóságokra koncentrálnak, mivel a szociálpolitikai programok megítélésénél igen fontos probléma azok régió belüli relatív helyzete.

Kutatásunk konkrét kérdéscsoportjai és céljai ennek megfelelően többtémájúak: egyrészt azt a kérdést kívánjuk megválaszolni, hogy a Horthy-korszak, valamint a háborút követő koalíciós periódus, valamint a korai Rákosi diktatúra jóléti berendezkedései közötti átmenet során mely vonások támasztják alá s melyek cáfolják a folyamatosságot. E kérdés a jóléti rendszerekkel kapcsolatban megfogalmazott útfüggőségi (*path dependency*) elmélettel is összefüggésben áll. Az átmenet és a kontinuitás kutatásának előzményét jelenti, hogy Tomka konvergencia-tézisének kivételével a vizsgált periódus szociálpolitikájával foglalkozó korábbi kutatások nem tisztázták, hogy milyen minőségű és jellegű e jóléti rendszerek közötti kapcsolat. Megrajzolható-e a politikatörténetben konszenzusosan elfogadott határvonalak – 1945, 1948 – a szociálpolitika területén is? Ezen a téren a tanulmány további célja az 1945-ben meghúzott korszakhatár és az átmenet vizsgálata, s annak eldöntése, hogy – ha léteznek – hol húzhatók meg e határok

Ehhez kapcsolódnak a dolgozat célkitűzéseinek megfelelően vizsgált területek: a korszak szociálpolitikájának elemzésébe olyan új vagy eddig kevésbé kutatott területeket vonunk be, mint például az agrárnépesség társadalombiztosításának kiépítése vagy alternatív jóléti tervezetek vizsgálata. Utóbbihoz köthetően a korabeli magyar, illetve német és angol szociálpolitikák közötti kölcsönhatások és mintaátvételek feltárására is kísérletet teszünk. Mindezekkel párhuzamosan a vizsgált periódusra vonatkozóan, s célkitűzéseinkhez kapcsolódóan a jóléti állam hagyományos jellemzőinek változásait is elemezzük, úgymint a szociális jogok és a társadalombiztosítás lefedettségének bővülését, a jóléti intézményrendszer fejlődését, a szociális lakáspolitikát, a politikai filozófia és szociálpolitika összefüggéseit, valamint – érintőlegesen – a szociális kiadásokat. A kontinuitás kérdésének fent vázolt elemzéséhez ezek vizsgálata elengedhetetlen.

Kutatásunkkal egyrészt a vizsgált periódusra vonatkozóan a magyarországi jóléti állam történeti kutatásának egyes hiányosságait pótoljuk, másrészt a korszak szociálpolitikájának önálló értelmezését is megkíséreljük. Ennek során külön hangsúlyt fektetünk annak elemzésére, hogy az útfüggőség (*path dependency*) hogyan valósult meg a magyar szociálpolitika vizsgált periódusában, illetve hogyan ment végbe a különböző periódusok közötti átmenet. Másként fogalmazva milyen erős a „függőség” és ha történik elmozdulás, akkor miként megy végbe a „*path*” elhagyása.

A kutatás során a fentiekkel összhangban kvantitatív és kvalitatív forrásokra támaszkodunk. A statisztikai források mellett a tanulmány elemzései, rekonstrukciói számos könyvészeti és levéltári forrásra épülnek: szociálpolitikával foglalkozó szakművek, szakfolyóiratokban és újságokban megjelenő elemzések és cikkek, belügyminisztériumi és népjóléti iratok, illetve a társadalombiztosító intézetek anyagai. A kitűzött céljainknak megfelelően az új forrásbázist elsősorban az Imrédy-kormány szociálpolitikai tevékenységétől terjedő időszakokra alkalmaztuk. Az azt megelőző részekkel kapcsolatban csak ott egészítettük ki a korábbi szakirodalmi megállapításokat, ahol ez szükségesnek mutatkozott. A disszertáció történeti rekonstrukcióihoz használt forrásbázis a következő elemekből áll: a teljes levéltári

anyag, különös tekintettel a Beveridge-terv recepciójára, a háborús, valamint az 1945 utáni szociálpolitikára vonatkozóan, illetve ehhez kapcsolódóan számos könyvészeti mű. A korabeli folyóiratok közül elsősorban a *Nép- és Családvédelem*, a *Munkaügyi Szemle*, a *Társadalombiztosítási Szemle*, a *Magyar Orvosi Szemle*, a *Magyar Statisztikai Évkönyv*, a *Magyar Statisztikai Szemle*, *Országos Orvoskamarai Közlöny*, *MONE Orvostársadalmi Szemle*, valamint a *Jó Egészséget! MABI Tudósító* egyes cikkeit használtuk fel. Forrásválasztásunkat alapvetően a vizsgált periódus nem kvantitatív módszerekkel történő elemzésének szándéka magyarázza, ugyanakkor egyes részproblémák vizsgálatánál – mint például a társadalombiztosítás lefedettsége – a kvantitatív és kvalitatív metódus kombinációját alkalmaztuk.

A kutatás céljaival és forrásbázisával összhangban a tanulmányban alkalmazott módszerek is összetettek. A külföldi jóléti komparatistikához a transznacionális és összehasonlító történeti módszert alkalmaztuk. Az ún. transzfertörténeti megközelítés – azon túl, hogy viszonylag recens módszertani elmélet és gyakorlat – a magyar és európai szociálpolitika összefüggéseinek alaposabb megértéséhez is hozzájárulhat, s ezáltal mélyítheti a jóléti állam 20. századi történeti és elméleti összefüggéseinek megismerését.⁴ A hazai szociálpolitika elemzése során pedig többnyire a hagyományos forráskritikára és történeti rekonstrukcióra támaszkodó hermeneutikus és narrativista módszert alkalmaztuk. Emellett a vizsgálati eszközök, s sokszor a kérdések is a magyar és európai jóléti fejlődésre vonatkozó legfontosabb szakirodalmi feldolgozásokból erednek, melyek maguk is megtestesítenek egyfajta historiográfiai–módszertani hagyományt.

III. LEHETŐSÉGEK ÉS KÉNYSZEREK A MAGYARORSZÁGI SZOCIÁLPOLITIKÁBAN (1938-1950)

A tanulmány szerkezete, főbb vizsgálati pontjai és következtetései a következőképp alakultak. Az elméleti, historiográfiai és módszertani részt követően a tanulmány harmadik részében a magyar szociálpolitika alakulását vizsgáljuk az 1930-as években. Az egyes fejezetekben kitértünk a szociális jogok és intézményi struktúra fejlődésére, valamint a magyar szociálpolitika eszmetörténeti hátterére. Ezt követően a magyar társadalombiztosítás két világháború közötti periódusának fő hiányosságait elemezzük. Megállapításunk szerint a munkanélküli és a minden kockázatra kiterjedő kötelező mezőgazdasági társadalombiztosítás hiánya jelentette a két világháború közötti magyar szociálpolitika legfőbb gyengéjét. Az első világháború utáni szűkös földosztás és a telepítések elégtelen volta nem teremtett megfelelő számú önellátó paraszti egzisztenciát – a létminimumon vagy az alatt élő agrármunkások száma még 1938-ban is a 3 millió főt közelítette. Ez önmagában is felértékelte a szociálpolitika és a kötelező mezőgazdasági társadalombiztosítás jelentőségét. Az 1920-as, 1930-as évek magyarországi szociálpolitikájának legjelentősebb hiányossága e ponton ragadható meg: csak Darányi Kálmán kormánya vezetett be igen korlátozott nyugdíjbiztosítást néhány tízezer agrár-munkavállalói család számára a már létező, szintén meglehetősen korlátozott balesetbiztosítás mellé. Ez egyrészt az ipari munkásság szociálpolitikai „felértékeléséhez” köthető, mely az elit politikai legitimálásához, a korszakban elterjedt ipari biztosítás és a bismarcki minta követéséhez kapcsolódott, másrészt

⁴ Módszertani kérdéseire lásd Middell, Matthias: Transznacionális történelem mint transznacionális project? [Ford. Cora Zoltán] *Aetas*, 24, 2 (2009), 134-139. Siegrist, Hannes: A transznacionális történetírás mint kihívás a tudományos történetírás számára. [Ford. Cora Zoltán] *Aetas*, 24, 2 (2009), 140-144.

– kisebb mértékben – az agrárrétegek irányában tanúsított közömbösségből, valamint az ország trianoni békeszerződést követő igen súlyos gazdasági nehézségeiből eredt. Ugyanakkor az 1930-as évek végére az első bővítési javaslatok is megjelentek, melyek már a külföldi – elsősorban csehszlovák – példákat és a lehetséges revíziót is figyelembe vették.

A mezőgazdasági társadalombiztosítás mellett a munkanélküli biztosítás is hiányzott a magyarországi társadalombiztosítási rendszerből, mely valamelyest eltérő összefüggésekre vezethető vissza. Habár Nyugat-Európához viszonyítva tényleges lemaradás tapasztalható a szociális jogot illetően, ugyanakkor a magyarországi ínség- és közmunkarendszer, mint a biztosítás alternatívája, a kelet-közép-európai államok szociálpolitikájával összehasonlítva egyáltalán nem nevezhető fejletlennek. Mindazonáltal a munkanélküli biztosítás problémája annyiban tekinthető sajátosnak, hogy a biztosítás bevezetésének lehetőségét az 1930-as évek végén fellépő gazdasági konjunktúra munkaerő felszívó ereje jórészt okafogyottá tette. Az európai gazdasági fellendülés, a gömbösi reformkísérlet előképe, a külföldi minták, valamint a háborúra való készülődés az 1930-as évek végére, 1940-es évek elejére megteremtették egy új, teljesebb jóléti modell kialakításának esélyeit. Ugyanakkor ezek a fejlemények a demokratikus elvekre épülő, de a totális berendezkedésnek alárendelt szociálpolitika lehetőségét is magukban hordozták. Ez a bismarcki minta alapján kiépített rendszerből való továbblépést jelentette. Másrészt viszont a korábban megindult jóléti programok „fejlesztési imperatívusza”, öngeneráló tendenciája is egyfajta kényszerrel teremtett a jóléti állam kereteinek tágításához.

A dolgozat negyedik részében az általunk 1938-tól datált új jóléti koncepció kialakulását és fejlődését vizsgáljuk. Az Imrédy- és Teleki-kormány szociálpolitikáját elemző részben megkíséreljük feltérképezni és elemezni azokat a történeti aspektusokat, melyek meghatározták és formálták a produktív szociálpolitika kialakulását és fejlődését. Az 1930-as évek végét, 1940-es évek elejét a keresztény-konzervatív szociális gondolkör hatására és a korábbi magyar jóléti tradíciók folytatásaként, részben pedig a korabeli korporatív államszervezések mintául vétele következtében növekvő társadalmpolitikai aktivitás és állami expanzió jellemezte. E folyamat tulajdonképpen több politikai, gazdasági és társadalmi igénynek is megfelelt. A produktív szociálpolitika és az e köré felépült munkaügyi rendszer a magyar, főként anyaországi tisztviselői csoportnak nyújtott új hatáskört, kapcsolatokat és pénzügyi lehetőségeket, tehát egy társadalmi réteg sajátos érdekét szolgálta. Ugyanakkor meghatározóvá vált az alsóbb társadalmi rétegekre, főként a szegényparasztsokra összpontosító népesedéspolitika és családvédelem is, hiszen az ONCSA elsősorban sokgyermekes szegény családoknak nyújtott kedvezményes hiteleket. Ennek háttérében az állt, hogy egyrészt az agrár-munkavállalók többségére nem terjedt ki a kötelező társadalombiztosítás, így a társadalmi csoport szociális ellátórendszerének súlyos hiányossága a hatalom számára nem csupán szociális, hanem legitimitási problémát teremtett. Másrészt a korabeli faji-nemzeti elgondolásoknak és a szegényparasztsággal kapcsolatban meglévő hagyományos „polgárosítási” koncepciónak megfelelően a falusi népességben látták a magyarság hosszú távú felemelkedésének zálogát.

Ennek jegyében a korszak szociálpolitikáját, az uralkodó keresztény-konzervatív világnézettel összhangban, az alapvetően erkölcsi tanításokat megfogalmazó, keresztény-nemzeti aspektus határozta meg. Ez jórészt a főként Prohászka és Giesswein által elméletileg is kidolgozott keresztényszocialista eszmekör, ugyanakkor a Ruskin-féle liberális settlement-tradíció magyar öröksége. A jóléti átalakítási kísérletekkel kapcsolatban a vizsgált periódusban két közös gyökerű, ám különböző megoldási kísérlettel találkoztunk. Imrédy

Béla egy radikális, korporativista tervbe kívánta integrálni a szociálpolitikát (*radikális modell*), sajátos technokrata szemlélet alapján szabályozva azt, akár a korábbi gazdasági-társadalmi struktúrák gyors lebontása révén. Ebben a törekvésében a kor meghatározó szociálpolitikusa, Kovrig Béla is támogatta. Teleki Pál ezzel szemben a magyar alkotmányossághoz jobban igazodó, a fennálló politikai és társadalmi struktúrákkal számoló szociálpolitikai koncepciót képviselt (*reformista modell*), mely végül az ONCSA keretében vált valóra. Az eszmei alapokon túl mindkettejük kormányzati szociálpolitikájának közös eleme, hogy a hivatásrendiség valamilyen formáját – úgy, mint például a Hangya, a Magyar a Magyarért vagy akár az Erdélyi Szociális Szervezet – beépítették a jóléti programokba. Kétségtelen azonban, hogy e szociálpolitikák antiszemita jelleggel is bírtak.

A közegészségügy, népesedéspolitikai, és családvédelem második világháborút megelőző tendenciái és tevékenységei a vizsgált periódusban tulajdonképpen a produktív szociálpolitika elképzeléseihez kapcsolódtak, mivel ezek a politikák és politikai diskurzusok szintén a munkaképes, önálló, erkölcsiben megerősített társadalom előmozdítására törekedtek. Ugyancsak lényeges tényező a közegészségügy és szociálpolitika összefüggését tekintve, hogy a szociális jogok fejlődése nem csupán az élet- és munkavégzés kockázatai ellen nyújtott védelmet, hanem a biztosítottaknak ingyenes kórházi ellátást is garantált. Így a több mint 3 millió biztosított és családtagjaik nagy része a kötelező biztosításon keresztül jutottak alapvető közegészségügyi szolgáltatásokhoz, melyet korábban nem tudtak volna megfizetni. Ugyanakkor a mezőgazdasági munkavállalók elégtelen egészségügyi ellátása főként épp a társadalombiztosítás hiánya miatt vált tartóssá a korszakban, mely további érvekkel szolgált a kötelező agrár-társadalombiztosítás kiépítésének szükségességéhez.

Mindazonáltal kétségtelen, hogy az orvosok és kórházi ágyak számának bővülése, az egészségvédelem fejlődése a második világháború előtt fontos materiális és intézményi bővülést jelentett. Noha a hozzájutás esélyeinek kötelező társadalombiztosításon keresztül történő javulása legalább ilyen lényeges tényezőnek tűnik a korszakban. Ezt támasztja alá a körzeti orvosi rendszer és a társadalombiztosítás – különös tekintettel a mezőgazdasági biztosítás – összekapcsolását előrevetítő, Johan Béla által elgondolt jóléti program is. Tanulmányuk fő vizsgálati szempontjai alapján e program egyben a két világháború közötti magyar szociálpolitika igen fontos állomása volt: a korábbi és háború alatti szociálpolitika egyik fő *kontinuitási tényezője*.

A „revolúciós” Imrédy-féle megoldással szemben a Teleki és Keresztes-Fischer-féle „evolúciós” szociálpolitikai modell sokkal jobban illeszkedett mind az organikus „produktív”, mind pedig a Johan által képviselt expanzív társadalompolitikai célhoz. Tulajdonképpen a vármegyei szociális szolgálat megindulása is e tendenciába illeszthető, hiszen a nép- és családvédelmi bizottságok megszervezése és az egységként kezelt család gondolata már az ONCSA megalakulása előtt is létezett. Az ONCSA „evolúciós” szociálpolitikája azonban nem sajátjogú fejlődést vetített elő, hanem államilag koordinált társadalomfejlesztést, melyet a közjóléti szövetkezetek széleskörű szabályozó tevékenysége képviselt. Tanulmányunk szempontjából igen lényeges, hogy ebben az értelemben a produktív szociálpolitika és előzményei a bismarcki mintájú „path-hoz” illeszkedtek, s ezáltal maga a „path” kapott új jelentőséget. Az ONCSA ebben a tekintetben tehát egyfajta katalizátorként működött. Habár a vizsgált periódusban – a szociális lakáspolitikai két világháború közötti 20000-es lakásszáma mellett – felépült 17000 ONCSA ház mérsékelt eredménynek tekinthető, az Alap az agrár-társadalombiztosítás mellett egy alternatív szociálpolitikai megoldást jelentett: önálló és rentábilis kispaszti gazdaságok és egzisztenciák létrehozásával számos szegénységből eredő

szociális probléma felszámolhatóvá vált. Másodsorban az ONCSA a szociális állam, a modern nemzetállamiság és a társadalmi emancipáció programjával hozzájárult a jóléti állam demokratizációjához is. Ugyanakkor a produktív szociálpolitika gyakorlati funkciói révén (felügyelet, erkölcsi nevelés) megint csak a hagyományos, bismarcki mintán alapuló magyarországi szociálpolitika modelljét erősítette, s ezáltal egy újabb *kontinuitási tényezőt* képezett. A produktív szociálpolitika valódi gyöngye pontjai – mint például az anyaországiak előnyben részesítése, a több esetben hiányos forrásgazdálkodás, az alacsony hatékonyságú elosztás, valamint a területi egyenlőtlenségek – főképp a visszacsatolt országrészeken, különösképp Észak-Erdély esetében váltak nyilvánvalóvá.

Ennek ellenére nem túlzás, ha mindezek alapján azt állítjuk, hogy Magyarország második világháborús részvételét megelőzően már rendelkezésre állt egy széleskörű szociális munkatapasztalattal rendelkező tisztviselői és szociális gondozói réteg, néhány alaposan megtervezett, bővítésre alkalmas szociálpolitikai projekt, valamint egy bővülő társadalombiztosítási és egészségvédelmi rendszer. Ezek a fejlemények megteremtették egy modern jóléti állam alapjait, melyet a korszakban többen – például Kovrig Béla és Bikkal Dénes a társadalombiztosítással, Johan Béla pedig a közegészségüggyel kapcsolatban – a konzervatív elit ellenállása ellenére a közeljövő feltétlenül elérendő céljainak tekintettek.

Az ötödik részben az eddigi fejezetekben elemzett szempontjainkkal összhangban a magyar jóléti állam háború alatti (1941-1945) általános jellemzőit vizsgáljuk. A második világháború szociálpolitikájának elemzése során tanulmányunk bevezetésben megjelölt kutatási szempontjai alapján több következtetést is levonhatunk. A magyar jóléti állam két jól működő programja, a kötelező társadalombiztosítás és a produktív szociálpolitika strukturális adottságai összességében nem változtak a második világháború idején, tehát továbbra is igen erős *kontinuitási tényezőt* képeztek. A produktív szociálpolitika fő exponensének tekinthető ONCSA építkezései a háború idején is folytatódtak, s főképp a visszacsatolt területek tekintetében számítottak igen jelentős előrelépésnek. Ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy 1944-ben Magyarország hadműveleti zónává vált. Így új szociálpolitikai tevékenység nem indulhatott meg, s a kormányok többnyire csak a juttatások szintjeinek az infláció üteméhez mért folyamatos kiigazításáról, illetve a háborús állapotoknak megfelelő szociálpolitikai szükségintézkedések meghozataláról tudtak gondoskodni. Ez önmagában a jóléti rendszer háború előtti állapotának konzerválását jelentette, ugyanakkor a második világháború szociálpolitikája számos ponton már az 1945 utáni jóléti expanzió során megvalósuló programok kidolgozásába kezdett. Ezzel tulajdonképpen a modern jóléti állam alapjait már a világháború alatt lefektette.

A társadalombiztosítás finanszírozása terén a várományfedezeti rendszer maradt a fő pénzügyi forrás, ugyanakkor az új biztosítások bevezetésénél számos szociálpolitikus már a felosztó-kirovó rendszer alkalmazását javasolta. Ennek az volt a fő oka, hogy a gyors kiterjesztések költségigényét – nagyobb mértékű vagyonadó kivetése nélkül – a tőkeakkumulációra építő várományfedezeti rendszerrel csak hosszabb távon lehetett finanszírozni. Az 1928-ban bevezetett nyugdíjrendszerrel ez logikus lépés volt, hiszen a 8 éves várományfedezeti idő leteltével a tőkealapokból az OTI és a MABI képessé vált a folyamatosan bővülő nyugdíjrendszer finanszírozására. Egy gyorsabb és széles társadalmi csoportokat érintő társadalombiztosítási kiterjesztésnél azonban viszonylag rövid idő alatt vált szükségessé a járadékok folyósítása. A finanszírozás kérdésének adott nagyobb hangsúlyt a társadalombiztosítás lefedettségének bővülése is: míg 1939-ben a gazdaságilag aktívaknak csupán 30%-a rendelkezett kötelező társadalombiztosítással, addig 1943-ban ez az arány

39%-ra emelkedett. E növekedés elsősorban a visszacsatolt területek biztosítottjainak magyarországi társadalombiztosítási rendszerbe történő kooptálásával, valamint a háború alatt bevezetett kisebb kiterjesztésekkel magyarázható. Mindazonáltal a társadalombiztosítási programok stabilitása és mérsékelt bővülése az átmenet vizsgálatának szempontjából az útfüggőség erős érvényesülését mutatja: a bismarcki mintájú „*path*-tól” Magyarország alapvetően nem tért el a második világháború idején sem.

Ugyanakkor a magyar jóléti államon belül érvényesülő kontinuitás természetesen nem jelentette azt, hogy a háború utáni jóléti berendezkedés lehetséges kialakítására ne születtek volna koncepciók. E tervek egyrészt a korábbi magyar szociálpolitika fejleményeinek kreatív továbbgondolásai alapján láttak napvilágot, másrészt külföldi jóléti modellek adaptív átvételeiből, illetve e kettő szelektív összekapcsolásából jöttek létre. Jóllehet e háború alatt készült tervezetek több esetben igen jelentős fejlesztéseket kívántak megvalósítani, a magyarországi közegészségügyi és szociálpolitikai viszonyok szűkössége több esetben korlátozta rövid távú kivitelezésüket.

A hadviselő Magyarország kötött egészségügyi költségvetéssel rendelkezett. 1938 után a visszacsatolt területek egészségügyi intézményeinek anyagi konszolidációja nagy összegeket igényelt. Ezek a kiadások 1941-ig a közegészségügy forrásainak jelentős részét lekötötték, így a szükségessé váló vidéki fejlesztések számára csak kisebb összegek juthattak, melyeket elsősorban az egészségügyi prevenció és a pronatalista családpolitika előmozdítására fordítottak. Egyfajta mezőgazdasági társadalombiztosításként így részesülhettek például a betegségi biztosításnak megfelelő szolgáltatásokban az 1938-ban nyugdíjbiztosítást nyert idős gazdatisztek, valamint családtámogató kedvezményekben a gyermeket vállaló házaspárok.

1942-1943 folyamán az egyre növekvő háborús kiadások miatt nagyobb volumenű egészségügyi kiadásokra nem kerülhetett sor, így a körzeti orvosi rendszer, bár a kivitelezésére vonatkozó tervet már Johan elkészítette, anyagilag lehetetlenné vált. A vidéki népesség egészségügyi ellátottsága ennek következtében tehát alig javult. Adott anyagi feltételek mellett a bővítést az is befolyásolta, hogy a konzervatív szociálpolitikai koncepciónak megfelelően a kiterjesztéseknél a már elért lehető legmagasabb színvonalat kívánták biztosítani. Így eleve nem fogadtak el olyan nivellálási javaslatokat, melyek a kevés forrás még kedvezőtlenebb elosztása mellett az általános színvonal eséséhez vezettek. Következésképp az 1945 előtt a társadalombiztosító-orvosok nagy része nem támogatta a gyors ütemű, s szakmailag csupán nivellását szem előtt tartó egészségügyi bővítést.

Az 1942-ben született Beveridge-terv is egyfajta folyamatosságot teremtett az 1930-as évek és az 1940-es évek második felének szociálpolitikája között. Nagy-Britanniában tulajdonképpen a háború utáni magyar szociálpolitikai és egészségügy fejlődéshez hasonló tendencia érvényesült: a források és költségek elosztásánál újratermelődtek az egyenlőtlenségek. Ugyanakkor a Beveridge-terv nagy-britanniai megvalósításának vizsgálata alapján számos hasonlóságot állapíthatunk meg a magyar szociálpolitikai fejlődéshez viszonyítva. A háború Nagy-Britannia esetében is katalizálta a jóléti reformokat. Habár a Beveridge-i modell a brit liberális szociálpolitikai tradíciókból fejlődött ki, a magyar bismarcki minta alapján kiépült rendszerhez hasonlóan a második világháború folyamán és a háború után kontinuitás tapasztalható a már megkezdett programokkal. Churchill konzervatív, majd Attlee munkáspárti kormányai alapvetően Beveridge javaslatai alapján építették ki a modern brit jóléti államot. Ez újabb hasonlóságra hívja fel a figyelmet: az 1940-es évek fő jóléti kérdései tekintetében fennálló politikai konszenzus mögött számos koncepcionális eltérés és politikai konfrontáció húzódott meg. A brit és magyar háborús szociálpolitika

nagyobb strukturális hasonlóságain túl azonban kérdéses volt, hogy a Beveridge-terv mely aspektusait kívánták felhasználni a korabeli magyar szociálpolitikusok.

A magyarországi szociálpolitikában második világháború idején a Beveridge-terv adaptív és szelektív recepciójára került sor. A tervek értékelése, és érveinek kiaknázása eleve a magyar szociálpolitika kulcskérdéseivel kapcsolódott (munkanélküliség, társadalombiztosítás egységesítése, a programok finanszírozásának módja). Ezt támasztja alá, hogy a tervek recepciója a háborús évek egyik fő jóléti programjának, a produktív szociálpolitikának fő célkitűzésével is egybeesett: a létminimum és önálló egzisztencia szavatolása mindkét jóléti paradigma központi elemévé vált. Másrészt a Beveridge-terv érvrendszerének felhasználásával hatásosan alá lehetett támasztani egyes magyarországi szociálpolitikai elképzeléseket is. Ez főként az MSZDP második világháborús szociálpolitikai diskurzusában tűnt ki: az univerzalizmus és a munkanélküli biztosítás bevezetésének indoklásaiban visszatérő elemmé vált a brit terv fogalmi készlete és érvrendszere. A Beveridge-terv 1943-tól folyamatosan jelen volt a magyarországi szociálpolitikai gondolkodásban. Ennek további igazolásul szolgál, hogy a mezőgazdasági társadalombiztosítási javaslatokkal kapcsolatban is felbukkant recepciója.

Kádár Mihály 1944-ben elkészült kötelező, minden kockázatra kiterjedő mezőgazdasági biztosítási tervezete egy 1938-ban kezdődött folyamat, egy új szociálpolitikai nemzetstratégia végállomása is: a legtöbb agrárbiztosítással kapcsolatos kritikák és érvet egyesítette ugyanis, amelyek az 1930-as évek vége óta jelen voltak a szociálpolitikai diskurzusban. Az agrárbiztosításból kiindulva Kádár az egységes állami „népbiztosítás” megfogalmazásáig jutott el, azaz a jogok, szolgáltatások és ellátás egész lakosságra történő kiterjesztéséig. E ponton pedig épp a Beveridge-terv univerzális létminimumot garantáló koncepciójához kapcsolódott. Kádár átfogó javaslata az 1945-ben bekövetkező összeomlás előtt az utolsó olyan átfogó reformterv, mely a társadalombiztosítási rendszer teljességében gondolkodott, s átszervezései, fejlesztései annak majd egészét érintették.

A második világháborús front magyarországi átvonulásától a magyar jóléti állam sztálinizálásának első fázisáig (1945-1950) terjed az utolsó rész időbeli kerete. E rész első fejezetében a magyar jóléti állam háború utáni rekonstrukcióját vizsgáljuk, melynek során kitértünk a társadalombiztosítás stabilizációjára és valorizációjára, a szociálpolitikai szolgáltatások színvonalának alakulására, a nyugdíjak, a családi pótlék és hadigondozás kérdéseire. Ezt követően foglalkoztunk a biztosítások bővülésével, különös tekintettel a mezőgazdasági társadalombiztosítás kiterjesztésére. A társadalombiztosítási kiterjesztések, főképp a mezőgazdasági társadalombiztosítás 1947 utáni bővülése következtében a lefedettség közel 50%-os arányt ért el, s ezáltal a kötelező társadalombiztosítás háború folyamán megindult expanziója folytatódott. Ugyanakkor emellett elemezzük a szociálpolitika 1947 augusztusától meginduló tervgazdaságba történő fokozatos integrációját, s ehhez köthetően a kommunista párt jóléti koncepciójában megjelenő szovjet modell átvételét is. Külön fejezetekben bemutatjuk a szociális lakáspolitikát és lakáskérdés háború utáni alakulását, valamint a társadalombiztosítás sztálinizálását, melynek során az intézetek elvesztették önállóságukat, s a szakszervezeti főszerembe, a SZOT-ba olvadtak, a biztosítások pedig a szakszervezeteken keresztül közvetlen állami kezelésbe kerültek. Az utolsó fejezetben az 1945 utáni jóléti alternatívák lehetőségét elemezzük, s a korábbi fejezetek elemzéseit is felhasználva arra a következtetésre jutunk, hogy Magyarországon 1947 végéig állt fenn az alternatívák lehetősége. 1948-tól ugyanis hazánkban és a térség más országaiban, elsősorban Lengyelországban, Csehszlovákiában, valamint a kelet-német területeken is végbement a

politikai és társadalmi élet sztálinizációja, mely a szociálpolitika önálló területként való felszámolását jelentette.

1947 második feléig Magyarországon tulajdonképpen a háború előtti és a háborús szociálpolitikai tendenciák érvényesültek. A rekonstrukció mellett továbbra is jelent volt a Beveridge-terv és az 1945 utáni brit jóléti rendszer recepciója. A koalíciós kormányzati szociálpolitikán belül a szociálpolitika és főképp a társadalombiztosítás jövőbeli kiterjesztésével kapcsolatban önálló magyar demokratikus kezdeményezések születtek. 1948-tól a népjóléti tárca a szovjet modell magyarországi kiépítésébe kezdett, mely megszakította a magyar jóléti állam intézményi és pénzügyi kontinuitását. A szociálpolitika a gazdasági tervek részévé vált, majd pedig 1949-től a társadalombiztosítás államosításával a sztálinista modell teljes mértékben megvalósult. A magyar jóléti állam ekkor megkezdett szakasza ugyanakkor a kelet-közép-európai térség más országainak szociálpolitikáival párhuzamosan haladt, s az 1950-es évektől e kommunista jóléti rendszerek jórészt hasonlítottak. Az 1948 utáni periódust illetően azonban már határozottan kirajzolódik egyfajta konvergencia-folyamat.

A kelet-közép-európai államok és Magyarország a jóléti állam sztálinizálásával és a társadalombiztosítás teljes államosításával egyfajta konvergenciát valósítottak meg. Ez ugyanakkor eltért az észak- és nyugat-európai államok többsége által követett szociálpolitikáktól. Ennek megfelelően a vizsgált periódus egészét tekintve a tanulmány kutatási eredményei alátámasztják a főként Tomka tanulmányaiban kifejtett konvergencia-tézist. A kontinuitás és átmenet kérdését illető további konklúzió, hogy Magyarországon az 1948-as markáns politikatörténeti határvonal a szociálpolitika dimenzióját tekintve is létezett, habár jóléti értelemben, amint azt a hároméves tervvel kapcsolatban elemeztük, pontosabb 1947 utolsó harmadától számítani e változást.

* * *

Mindezek figyelembevételével kutatási kérdéseinkre válaszolva az alábbi következtetésekre jutottunk, illetve tézist állítottuk fel. Bár a modern jóléti államok kifejlődését hagyományosan 1945 utáni expanziójukhoz kötik, a magyar szociálpolitika 1945 utáni fejlődésének elméleti és gyakorlati alapjait, már az 1930-as évek végén, 1940-es évek első felében megalkották. A jóléti állam bővítésének sémáit ugyanis, részben a visszacsatolt fejlettebb, egykori csehszlovák jóléti szisztémához tartozó, felvidéki társadalombiztosítás tapasztalatai alapján, az 1930-as, 1940-es évek fordulóján kezdték el országos programokká fejleszteni. Ekkorra az 1945 utáni társadalombiztosítás számos eleme jelen volt a szociálpolitikai diskurzusban és a kormány előkészítő munkájában. Elsősorban ide tartoztak a mezőgazdasági társadalombiztosítás kiépítésére, a társadalombiztosító intézetek egységesítésére, s a biztosítások egyesítésére, valamint a teljes foglalkoztatásra vonatkozó elképzelések.

A folyamatosság és diszkontinuitás összetett folyamata alakult ki. A háború előtti és utáni szociálpolitikai folyamatosság koncepcióját támasztja alá a szociális jogok és a kötelező társadalombiztosításba vontak számának bővülése, az intézményrendszer kiterjedése és az ellátások bővülése. 1945 után azonos jóléti programok folytatódtak, igen hasonló sémák alapján fejlesztették őket tovább. A szociálpolitikai fejlemények ennek megfelelően olyan más területektől eltérően, mint például a földbirtokstruktúra, vagy a politikai pártok összetétele, a két korszak közötti alapvető folytonosságot támasztják alá. Tulajdonképpen az 1930-as évek és 1950-es évek közötti magyarországi szociálpolitika minőségét a folyamatosság jellemzi leginkább. Ha az alapvető jóléti programok jellemzőit vesszük számba, akkor a tanulmányban vizsgált periódus egészére érvényes a kontinuitás. A

társadalombiztosítási jogosultságok és juttatások kiterjesztése, a családpolitikák, s a közegészségügyi politika terén folyamatosság tapasztalható, mely elsősorban a két világháború közötti jóléti fejlődésből következő „*path*” erőteljes érvényesülését igazolja. A magyarországi jóléti állam tehát e tekintetben az 1950-es évekig „*útfüggő*”.

Más aspektusokat vizsgálva azonban már finomítást igényel a kontinuitásról tett kijelentésünk. A társadalombiztosítási vagyoni jó részének 1945-ben történt pusztulását követően ugyanis a korábbi várományfedezeti rendszert nem lehetett tovább működtetni, s a felosztó-kirovó elven alapuló finanszírozásra kellett áttérni. A társadalombiztosítás stabilizációja és valorizációja során az új juttatások esetén már automatikusan ezt a finanszírozási módot alkalmazták. Ez a korábban önálló társadalombiztosítók anyagi függetlenségének részleges elvesztését jelentette, hiszen a számos tőkebefektetés önálló bevételi forrást jelentett. A felosztó-kirovó rendszer tekintetében viszont tőkefelhalmozásról nem lehetett szó, s így a társadalombiztosítás alapvetően a gazdasági újraelosztási folyamatok egyik tényezőjévé vált. Másrészt a produktív szociálpolitika egyes elemeinek (ONCSA, magyar norma, settlement mozgalom) háborús pusztítás után megmaradt anyagi alapjait felhasználták, s tevékenységét a népjóléti tárca hatáskörébe integrálták. Ez a folyamat szintén az önálló szociálpolitika felszámolásához vezetett.

Ugyanakkor az 1945-ben végrehatott személycserék és egyes vezetők önkéntes emigrációi is a kontinuitás ellen hatottak, hiszen számos, korábban kulcspozíciót betöltő szociálpolitikus eltávolítását vagy Magyarországról való távozását idézték elő (pl. Kovrig Béla, Hindy Zoltán). Ezzel párhuzamosan igen lényeges tényezőt jelentett a szakszervezetek állami társadalombiztosításban való térnyerése. 1945 után a szakszervezetek ugyanis többnyire az MKP, majd pedig az MDP politikai célkitűzéseit valósították meg, egyfajta „*transzmissziós szíjat*” alkotva (*transmission belt*). 1945 után a szakszervezetek fokozatosan teret nyertek a társadalombiztosítási rendszeren belül (üzemi segélyezés, önkormányzatok testületeiben való pozícióharc, stb.). A társadalombiztosítás államosításával azonban szerepük kizárólagossá vált. E folyamat nyilvánvalóan a korábbi önkormányzati elv megszűnésével járt. 1948-tól, tervgazdaságba történő integrálását követően a szociálpolitika alárendeltté vált. 1949-ben megindult államosításával a különálló területként értelmezett szociálpolitika pedig megszűnt. Ezen aspektusokat vizsgálva tehát a kontinuitás megszakadását illetően az 1945-ös határvonal csak kevésbé húzható meg, míg az 1948-as szociálpolitikai változás véleményünk szerint már sokkal inkább a politikatörténeti értékeléssel esett egybe.

A kontinuitás kérdésével áll összefüggésben a vizsgált periódus szociálpolitikájának Esping-Andersen-féle jóléti modellek alapján kialakított elemzése. Meglátásunk szerint a második világháborút megelőzően a különböző eszmei és politikai filozófiai hagyományokból kifejlődött *konzervatív jóléti típus* maradt mindvégig jellemző, mely legteljesebb mértékben a produktív szociálpolitika rendszerében jutott kifejezésre. A háborús évek jóléti állama tulajdonképpen még az előbbihez sorolható, ugyanakkor már megjelentek olyan jegyek is – például az 1944-es nyugdíjkiterjesztés –, melyek már az univerzalizmus irányába mutattak. A kontinuitás elemzéséhez hasonlóan az 1945 és 1950 közötti periódus a modellalkotás szempontjából is két részre osztható. 1945 és 1947 közötti rekonstrukciós periódusra vonatkozóan „*kevert típusról*” beszélhetünk. Ekkor ugyan már megjelenik az *univerzalizmus* igénye – betegségi biztosítás és családi pótlékok kiterjesztése –, ugyanakkor kimutatható a *rászorultsági elvű* segélyezés is: hadirokkantak, hadigondozottak ellátása, művészek biztosítása. Mindazonáltal fennmaradt egy 1945 előtti, tipikusan konzervatív jegy is: a biztosítások továbbra is elsődlegesen a munkavégzéshez és járulékfizetéshez kapcsolódtak. A

pénzügyi rekonstrukciót követően 1947 folyamán meg lett volna az esélye egy *konzervatív-szociáldemokrata típus* kiépítésének. Ez alapvetően a munkavégzéshez és járulékfizetéshez kötött és univerzalisztikus szolgáltatások egyfajta kombinációját jelentette volna, melynek során Svédországhoz vagy Finnországhoz hasonlóan a Beveridge-terv egyes elemei beépülhetek volna a magyar jóléti állam struktúrájába.

Az átmenet, a kontinuitás és a modellértékelés vizsgálata mellett lényeges szempontunk volt a magyar jóléti állam kelet-közép-európai térségen belüli helyének meghatározása. E tekintetben kutatásunk Tomka Béla szintén recens eredményeit erősítette meg. Tomka szerint Magyarország 1945 előtt a kötelező biztosításba vontak számát, a szociális jogok kiterjedtségét, az intézményi fejlettségét, és az anyagi ráfordításokat tekintve is konvergált Nyugat-Európához. Kutatásaink alapján Tomka tézise még akkor is helytálló, ha a területi revíziók során visszacsatolt területek szociálpolitikai fejlesztésére szánt hatalmas ráfordításokat vesszük figyelembe. A térségben összességében csupán Csehszlovákia nyújtott kedvezőbb jóléti juttatásokat állampolgárainak, elsősorban a mezőgazdasági és munkanélküliségi biztosítás formájában. Vizsgálatunk azonban nem a konvergencia meghatározására irányult, hiszen kutatásunk időtávja nem volt alkalmas ennek elemzésére, illetve teljesebb és szisztematikus összehasonlításokat igényelt volna. Mindazonáltal az 1948 utáni periódusban már határozottan kirajzolódott egyfajta egységesülési folyamat. A jóléti állam sztálinizálásával, a szakszervezeti, államosított társadalombiztosítással és a demokratikus kontrollmechanizmusok teljes kiiktatásával, valamint a tervgazdálkodás rendszerébe integrált szociálpolitikai rendszerrel a kelet-közép-európai államok és Magyarország igen hasonló fejlődési pályára léptek. Ez ugyanakkor az 1940-es évek végét, 1950-es évek elejét tekintve már egyértelműen eltért az észak- és nyugat-európai államok többsége által követett jóléti trendtől. A jóléti intézményeket ugyanis a háború után ezekben az országokban, így Nagy-Britanniában is, állami koordináció alá vonták, ugyanakkor a társadalombiztosítók önállósága és demokratikus ellenőrzésének lehetősége továbbra is fennállt, a szociálpolitika önálló terület maradt, nem vált a gazdaság alárendelt szektorává. Ezzel szemben a kommunisták 1948-as hatalomátvételével Magyarországon ennek lehetősége szertefoszlott, s a szovjet modell átvételével megkezdődött a kommunista jóléti rendszer kiépítése.

VÁLOGATOTT PUBLIKÁCIÓK

1. Az 1945-ös szovjet atomkémkedés dokumentumok tükrében. *Documenta Historica* 71. Szeged: JATEPress, 2005. p. 30.
2. “A magyar szociálpolitika alakulása a 20. században hazai és európai szemszögből”. *Belvedere Meridionale* 17. évf. (2005), 5-6. szám, 119-121. (recenzió)
3. “Európa mint a szociálpolitika kísérleti terepe?” *Esély: társadalom- és szociálpolitikai folyóirat*, 17. évf. (2006), 3. szám, 116-121.
4. “Összehasonlító módszer a mai európai történettudományban”. *Aetas*, 22. évf. (2007), 2. szám, 174-179.
5. “Comparing Societies or Unfolding Entanglements?” *Comparativ (Leipzig) Zeitschrift für Globalgeschichte und vergleichende Gesellschaftsforschung* 17, 1 (2007): 119-125.
6. “Mi a transznacionális történelem?” *Aetas*, 24. évf. (2009), 2. szám, 130-144.
7. “A szociálpolitika arculatai: alternatívák és gyakorlat Magyarországon (1942-1956)” In: Tamás Ágnes (szerk.): *Mozaikok a magyar történelemből. Tanulmányok a 19-20. századról*. Szeged, 2009, 161-179.
8. *Social Policy Transfers and the Welfare State in 20th Century Hungary: Alternatives and Practices (1938-1950)*. Paper submitted to ESTER/GLOBALEURONET RDC, Bécs, 2010. november 23-27. <http://www.hum.leiden.edu/posthumus/ester/papers-rdc-vienna-2010>. Hozzáférés: 2011. 02. 01.
9. “Brit-magyar szociálpolitika transznacionális látószögben: Beveridge és Magyarország (1942-1948)” In: Antos Balázs – Tamás Ágnes (szerk.): *Rajzolatok a magyar történelemről*, Szeged, 2010, 75-88.

SZAKFORDÍTÁSOK:

1. Matthias Middell: “Transznacionális történelem mint transznacionális project?” *Aetas*, 24. évf. (2009), 2. szám, 134-139.
2. Hannes Siegrist: “A transznacionális történetírás mint kihívás a tudományos történetírás számára” *Aetas*, 24. évf. (2009), 2. szám, 140-144.